

Бабенко Л. Взаимодействие партийно-советских органов и местных аппаратов госбезопасности в борьбе с «религиозными чудесами» (1920-е – 1940-е гг.)

На основании выявленных архивных документов исследуется процесс взаимодействия партийно-советских органов и местных аппаратов государственной безопасности в борьбе с влиянием на крестьянство «религиозных чудес».

Ключевые слова: органы государственной безопасности, религия, «религиозные чудеса», Русская православная церковь, государственно-церковные отношения, репрессии.

Babenko L. Interaction of Party and Soviet Bodies with Local Bodies of State Security in Their Struggle against «Religious Miracles» (1920th – 1940th)

The article is devoted to interaction of party and Soviet bodies with local bodies of state security in their struggle against the influence of «religious miracles» to the peasantry.

Key words: bodies of state security, religious, «religious miracles», Russian Orthodox Church, state-religious relationships, repressions.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 930.1: (477.43/.44) «1920/1930»

Володимир РУБАН*

Документи органів державної безпеки як джерело дослідження подільського села 1920–1930-х рр.

У статті аналізуються документи органів державної безпеки як джерело дослідження селянської громади Поділля впродовж 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Поділля, селянство, органи держбезпеки, архівно-кримінальні справи.

Останнім часом акцент в історичних студіях дедалі більше почав переміщуватися на вивчення особливостей адміністративно-територіальних одиниць нашої держави. Це цілком закономірно, адже в радянський період об'єктом дослідження була радянська Україна загалом, без урахування політичної, еконо-

* Рубан Володимир В'ячеславович – аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

мічної, етнічної своєрідності її регіонів. Поточна практика державного управління засвідчила необхідність урахування регіональних особливостей при виробленні управлінських рішень. Особливо слід зважати, що на сучасну політико-економічну ситуацію ще довго впливатимуть наслідки радянзації. У цьому контексті важливо простежити динаміку «соціалістичних перетворень», їх вплив на політико-економічний і соціальний розвиток, світогляд населення України.

Інтерес саме до Поділля зумовлено кількома факторами. *По-перше*, його прикордонним статусом¹. Зокрема, Н. Тітова зазначає, що це, а також плекання керівництвом СРСР імперіалістичних планів вплинуло на надмірну милітаризацію Поділля, відтак і на системні й перманентні репресивні заходи режиму, спрямовані проти місцевих українців чи поляків. На її думку, масові репресії повинні були забезпечити радянський тил на випадок імовірної агресії «фашистської Польщі»². *По-друге*, поліетнічністю (компактне проживання єврейської, польської, російської, чеської, німецької меншин) та національною спрямованістю титульного населення Поділля. Яскравим прикладом підтримки ідей Української Народної Республіки на початку 1920-х рр. став масовий повстанський рух³. «Повстанські тенденції» подільського селянства стануть у подальшому основним сюжетом звинувачень у політичній нелояльності – як із боку партійно-державного керівництва радянської України, так і СРСР.

¹ *Подкур Р.Ю.* Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР–УРСР (на матеріалах Поділля) // Краєзнавство. – 2012. – № 1 (78). – С. 75.

² *Тітова Н.* «Санация» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 220–252; *Її ж.* Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 79–15.

³ Див.: *Завальнюк К.В.* Провісники волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.). – Літин, 2005. – 352 с.; *Завальнюк К.В., Стецюк Т.В.* Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – 248 с. та ін.

У центрі наукових інтересів дослідників Поділля була, у першу чергу, селянська громада, що складала більшість населення регіону. Згідно з переписом 1897 р., у Подільській губернії з понад 3 млн населення було 2 млн 786 тис. 429 сільських жителів, у тому числі 2 млн 370 тис. 631 (або 85,1%) становили українці. Наприкінці 1932 р., при створенні Вінницької області за рахунок районів сучасної Київщини, Черкащини та Житомирщини, чисельність населення становила понад 4 млн осіб⁴.

Ураховуючи зазначені регіональні особливості, кількість та національний склад населення, значну територію (сучасні Вінницька, Хмельницька, окремі райони Черкаської, Житомирської та Київської областей), цілком зрозумілий інтерес дослідників до Поділля періоду 1920–1930-х рр. Так, упродовж останніх десятиліть виявилось декілька основних напрямів. Зокрема, вивчення історії повстанського руху⁵, наслідків сталінської «революції згори», що відбувалася наприкінці 1920 – у 1930-х рр.⁶,

⁴ *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДКФ, 2008. – С. 288.

⁵ *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – 288 с.; *Завальнюк К.* Репресії московсько-більшовицької влади проти української інтелігенції у 1919 р. // Політичні репресії на Поділлі в XX ст.: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002. – С. 117–119; *Його ж.* Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі в персоналіях (20-і рр. XX ст.). – Вінниця, 2000. – 268 с. та ін.

⁶ Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. – Вінниця, 2008. – 704 с.; Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – Вінниця, 2008. – 1104 с.; Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Ч. 1. – 752 с.; Розп'яте голодомором Поділля: Збірник документів і матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині. – Хмельницький, 2008. – 717 с.; *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.; *Вавринчук М.П., Маркова С.В.* Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький, 2008. – 218 с.; *Рибак І.В., Матвеев А.Ю.* Трагічний перелом: Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с. та ін.

перебігу соціально-культурних процесів⁷, життя національних меншин на теренах Поділля⁸.

Наукові праці ґрунтуються на масштабному використанні документів органів державної безпеки. Їх розсекречення почалося з процесу масової реабілітації, ініційованого лідером КПРС М. Горбачовим. 18 вересня 1987 р. Головне архівне управління при РМ УРСР видало наказ № 77 «Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки». Документ став результатом спеціального обговорення на колегії ГАУ при РМ УРСР, яке відбулося 16 вересня 1987 р. Зокрема, міністерствам та відомствам доручалося розробити «Положення про порядок отримання і використання науковими установами, навчальними закладами документів відомств, які знаходяться на державному зберіганні», подати пропозиції про порядок отримання й використання документів із відомчих і поточних архівів⁹. Усього у центральних та обласних державних архівах за період 1989–1995 рр. було розсекречено понад 10 тис. фондів, майже 1 млн справ, у тому числі й матеріали органів держбезпеки¹⁰.

⁷ Трухманова С.Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920-ті – початок 1930-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 21 с.; *Її ж.* Інтелігенція міст Поділля – об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007 – Вип. 34. – С. 115–142 та ін.

⁸ *Місінкевич Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 2001. – 254 с.; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини: Бібліографічний словник. – Вінниця: Розвиток, 2007. – 1008 с. та ін.

⁹ *Подкур Р.* Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 37. – С. 33.

¹⁰ *Подкур Р.* Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». – С. 33; *Пристайко В.* З історії розсекречування архівних документів в Україні // *Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник.* Т. 1: Роз-

Наступним етапом, відповідно до указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», стала передача державним центральним та обласним архівам окремих фондів з архівних підрозділів колишнього КДБ УРСР. В документі зазначалося, що матеріали республіканського Комітету державної безпеки «мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян». На державне зберігання було передано архівно-кримінальні справи на осіб, що постраждали від незаконних політичних репресій, а також фільтраційні справи на примусово вивезених до нацистської Німеччини¹¹.

Розсекречення такого документального масиву одразу спричинило спроби джерелознавчого аналізу, що було зумовлено його специфікою. Чимало дослідників заявили про фальсифікацію інформації, котра збиралася співробітниками радянських органів державної безпеки. Дійсно, аналіз архівно-кримінальних справ засвідчив масштабне фальшування обвинувачень, на підставі яких проводилися арешти та покарання громадян, у тому числі жителів Поділля. Безпідставність звинувачень підтвердили відповідні правоохоронні органи, котрі займалися процесом реабілітації. Про можливість використання цих документів і достовірність уміщеної в них інформації вже два десятиліття точаться джерелознавчі дискусії. С. Білокінь¹²,

секречені архівні фонди центральних державних архівів України. – К., 2009. – Кн. 1. – С. 13.

¹¹ *Подкур Р.* Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». – С. 34; *Відомості Верховної Ради України.* – 1991. – № 46. – Ст. 631.

¹² *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.; *Його ж.* Про достовірність слідчих справ 1930-х років // *Матеріали Міжнародного конгресу політ'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листопада 1995 р.* – К., 2001. – С. 104–112; *Його ж.* Управління державним терором: Реконструкція джерельної бази // *Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси.* – К., 2002. – С. 496–498.

О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко¹³, Р. Подкур і В. Ченцов¹⁴, Е. Петровський¹⁵ намагалися виробити алгоритм дослідницької роботи з цим видом матеріалів, провести їх внутрішню та зовнішню критику.

Утім, попри дискусії, документи органів держбезпеки почали активно публікуватися в документальних збірниках. На думку О. Бажана, саме місцеві апарати державної безпеки систематизували матеріали за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами¹⁶. Зокрема, було опубліковано чималу кількість документів Подільського губернського, окружних, Вінницького обласного ДПУ та Вінницького обласного УНКВС за 1920–1930-ті рр. Деякі збірники або повністю базувалися, або містили вагому частку інформаційних зведень відділів ДПУ з Поділля¹⁷. Велику роботу щодо публікації документів органів держбезпеки провели співробітники науково-редакційних груп науково-документальної серії «Реабілітовані історією», тих її томів, що присвячувалися Вінницькій і Хмель-

¹³ Гранкіна О., Мельничук Д., Московченко Н. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр: Методичні рекомендації. – К., 1997. – 34 с.

¹⁴ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – С. 245–305.

¹⁵ Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення репресій в Україні у 1937–1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 22 с.; Його ж. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 172–188.

¹⁶ Бажан О. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років // Краєзнавство. – 2009. – Ч. 3/4. – С. 85–87.

¹⁷ Голод 1932–1933, 1946–1947 рр.: Вінницька область: Документи та матеріали / Авт.-упор. Ф. А. Винокурова, Р. Ю. Подкур. – Вінниця: Антекс-У, 1998. – 224 с.; Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. – Вінниця, 2008. – 704 с.; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.

ницькій областям¹⁸. Вони оприлюднили чимало цікавих документів органів держбезпеки, котрі висвітлюють важливі аспекти аграрної політики комуністичного режиму, мотиви масштабних політичних репресій, реакцію населення на соціально-економічні ініціативи Й. Сталіна та його оточення.

Аналізуючи документальний масив, дослідники намагалися класифікувати матеріали органів державної безпеки. Зокрема, Р. Подкур та В. Ченцов запропонували наступну класифікацію:

- організаційно-розпорядча документація (у тому числі протоколи та поточне листування);
- обліково-контрольна документація;
- звітні й інформаційно-аналітичні матеріали;
- документація щодо особового складу;
- слідчі та судові документи;
- оперативні матеріали (у тому числі агентурні, політичного контролю, негласного нагляду, справи-формуляри, літерні справи);
- матеріали законодавчих, партійних і радянських органів, преси, що стосувалися діяльності органів державної безпеки¹⁹.

Утім, Г. Папакін запропонував розподілити джерела з історії державного терору на дві загальні великі категорії незалежно від їх змісту, зовнішньої форми, виду, типу, місця теперішнього зберігання. Підставою для їх виділення став принцип походження пам'ятки, або авторство в найширшому розумінні (загальновідомий архівний провенієнцпринцип). Першу категорію складають найрізноманітніші джерела, народжені тогочасним антирадянським спротивом (навіть уявним, вигаданим,

¹⁸ Реабілітовані історією: Вінницька область. – Вінниця, 2006. – Кн. 1. – 908 с.; 2007. – Кн. 2. – 848 с.; 2010. – Кн. 3. – 784 с.; 2012. – Кн. 4. – 776 с.; Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Кн. 1. – 934 с.; 2009. – Кн. 2. – 1182 с.; 2010. – Кн. 3. – 1126 с.; 2012. – Кн. 4. – 1158 с.

¹⁹ Див. докл.: Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – С. 94–362.

легендованим) та жертвами радянського державного терору як в Україні, так і на еміграції, за кордоном. На думку дослідника, саме ця категорія посідає чільне місце серед усіх джерел з історії політичних репресій, попри свою незначну кількість у порівнянні з партійними та «чекістськими» джерелами. До другої категорії Г. Папакін відніс джерела, що виникли у процесі діяльності владних інституцій та окремих осіб, які придушували антирадянський рух, обґрунтовували репресії, проводили їх, створили ГУЛАГ. Акцентується, що не має значення нинішнє місце перебування джерела. Дослідницька практика свідчить: вони розпорошені між українськими (документи партійних, державних, репресивно-каральних органів від республіканського до місцевого рівнів) та російськими (колишнім союзним центром) архівами, місцями ув'язнення, центрами дислокації об'єктів системи ГУЛАГ тощо²⁰.

Таким чином, в основі обох класифікацій лежать зовсім різні принципи. Зрозуміло, що це предмет подальших тривалих джерелознавчих дискусій. Р. Подкур та В. Ченцов запропонували типову класифікацію, котра враховує відомчий принцип. Натомість Г. Папакін – комплексну, яка передбачає включення документів партійних і радянських органів, що ініціювали та спільно з апаратами держбезпеки проводили політику державного терору.

Аналіз виявленого дослідниками документального комплексу органів державної безпеки в архівах Вінницької та Хмельницької областей, Центральному державному архіві громадських об'єднань України щодо селянства Поділля засвідчив використання наступних категорій матеріалів:

- періодичні інформаційні, інформаційно-аналітичні й тематичні доповідні записки, звіти, інформаційні спецповідомлення;

²⁰ Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукр. наук. конф., Київ, 15 березня 2012 р. / Упор. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 13–28.

- архівно-кримінальні справи;
- агентурні матеріали.

Найбільшим інформативним потенціалом володіють інформаційно-аналітичні документи. Дослідники користувалися зібраними чекістами матеріалами здебільшого для підтвердження чи спростування своїх гіпотез. Р. Подкур та В. Ченцов виявлені інформаційно-аналітичні доповідні записки класифікували:

а) за призначенням:

- по відомчій лінії (ВУНК–ДПУ–НКВС УСРР–УРСР, ВНК–ОДПУ–НКВС СРСР);
- по партійній лінії (районним, окружним, обласним комітетам КП(б)У та ЦК КП(б)У);
- по радянській лінії (районним, окружним, обласним виконавчим комітетам, РНК республіки);

б) за часовим проміжком, що охоплювали інформаційно-аналітичні матеріали:

- добові (щоденні), тижневі, десятиденні, двотижневі, місячні, тримісячні, піврічні та річні інформації (звіти). Ці матеріали відрізнялися повнотою інформації, ступенем узагальнення та оперативністю подачі факту.

Г. Капустян наполягала на високому ступені достовірності фактів, що містилися в інформаційно-аналітичних та тематичних записках. Таку позицію дослідниця мотивувала адресатом (споживачем) цієї інформації – вищим і місцевим партійним та радянським керівництвом республіки й СРСР. Вона цілком підтримала тезу російського фахівця з історії селянства В. Данилова, який заявив:

«Функціональне призначення (інформаційних зведень органів держбезпеки. – В. Р.) – повідомляти про все, що сталося, не сторонніх осіб, а саме вище керівництво країни. Це мало вирішальне значення при формуванні інформаційних зведень ВНК–ОДПУ–НКВС. Перед нами дійсно унікальне джерело, що відзначалося високою достовірністю зібраної інформації про

події, котрі мали політичне значення й були погано відображені в інших джерелах, що збереглися»²¹.

Така оцінка має підстави, особливо до так званого «економічного блоку» в інформаційних зведеннях періоду 1920-х рр., що збереглися у фондах районних, окружних комітетів КП(б)У. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області дослідники виявили чимало щотижневих та місячних зведень, підготовлених співробітниками обліково-інформаційного відділення окружних органів ДПУ УСРР. У цих документах подано детальну економічну інформацію про роботу державної промисловості (відсотки виконання плану, виробничі й технічні проблеми, конфлікти між адміністрацією та робітниками, аварії тощо), приватних підприємств (кон'юнктура, постачання сировини, ринки збуту продукції), діяльність державних органів (ефективність управлінських рішень, міжособистісні конфлікти, що заважали роботі, хабарництво, використання службового становища), збір податків (їх відсоток та структура), поточна робота міліції, прокуратури.

Чекісти пильно відстежували тенденції «вільного ринку» та кооперативного руху. Це було цілком закономірно, зважаючи на впровадження нової економічної політики. Співробітників органів держбезпеки цікавив рух сировини, курс золотих червінців тощо. Первинний аналіз кооперативного руху надавав місцевому радянському керівництву можливість реагувати на негативні тенденції, зокрема затоварювання чи, навпаки, відсутність необхідних для повсякденного життя селянина товарів (гас, сіль, сірники, ситець та ін.). Чекісти акцентували увагу на конфліктах між «вільним ринком» та кооперативними організаціями, що перебували під державним контролем і часто програвали «приватнику» в реакції на потреби ринку.

У «сільськогосподарському розділі» детально вказувалася структура посівних площ конкретної адміністративно-територіальної одиниці, урожайність та вплив на неї кліматичних умов

²¹ Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 466.

(град, зливи, посухи, малосніжні зими, сильні морози тощо), страхування врожаю, діяльність сільських громадських організацій (комбідів, комітетів незаможників і взаємодопомоги). Обов'язково відстежувалася динаміка створення та діяльність колективних господарств (сільськогосподарських комун, ТСОЗів, колгоспів), їх економічна ефективність та фінансова спроможність, допомога державних органів. В умовах неврожаю чекісти цікавилися проходженням державної допомоги голодуючим районам, ефективністю її використання, реакцією селян тощо. Особливу увагу співробітники місцевих органів державної безпеки приділяли «політичному стану міста та села». Основними критеріями оцінки стали ставлення соціальних та окремих професійних груп населення (вчителі, агрономи, інженери, науковці) до політико-господарських кампаній; стан соціального розшарування на селі та ескалація «класової боротьби» між «бідняками» та «куркулями».

Так, у тижневому політичному огляді Гайсинського окружного відділу ДПУ станом на 20 серпня 1924 р. вказувалося:

«Неврожай нинішнього року відбивається на політичних настроях і поглядах більшості селянства. Матеріальна скрута ставала завжди сприятливим ґрунтом для висловлення невдоволення. [...] Поганий урожай породив відчай і політичний песимізм».

Його причиною селяни вважали «неправильну політику» більшовиків. У минулі «голодні роки» хлібороби, рятуючись від голоду, заробляли або «працею в економії», або «займеш грошей у доброї людини (куркуля)», або «візьмеш на обробку» (в рахунок майбутньої роботи)²². Натомість на середину 1920-х рр. більшість традиційних способів виживання було порушено: «куркулі» відмовлялися брати робітників у найми через небезпеку нарахування додаткового податку, «заводські економії» не могли працевлаштувати більшість бажаючих, у борг заможні селяни не давали (боялися «висвітчувати» наявність вільних коштів). «Влада» в таких ситуаціях не розглядалася як варіант допомоги у селянській скруті:

²² Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 110, арк. 218.

«Яка б влада не була, вона завжди переслідує тільки власні цілі – взяти, а не дати нам, селянам. Звичайно, без влади не обійтися, але вона повинна інакше ставитися. Ось зараз побачимо, який нам продподаток скажуть давати»²³.

Чекісти давали повну політико-економічну характеристику не лише районам, а й селам. Так, в інформаційному зведенні Гайсинського окрвдділу ДПУ станом на 4 вересня 1924 р. зазначалося:

«Село Рахнівка. Переважає середняцтво, настрої їх у даний час переважно лояльні тільки тому, що відчують власну слабкість для яких-небудь контрреволюційних виступів. Це пояснюється наявністю в даний час кримінально-злочинного елементу, який під час діяльності банди Волинця (відомий на Поділлі повстанський отаман. – В. Р.) надавав останньому допомогу, укриваючи його від переслідування радянських загонів. Тому наявна організація КНС при таких умовах не може користуватися популярністю. [...] Село Тишківка. Переважає куркульський і середняцький елемент, безумовно контрреволюційний, який вийшов із покори. Окремі особи з кримінальним минулим зайняли керівні посади членів КНС та сільради. Село протягом усього часу оперування бандита Волинця надавало йому величезні послуги»²⁴.

Подібних політико-економічних характеристик за наступні роки збереглося чимало. Зокрема, у березні 1931 р. заступник начальника вінницького оперативного сектору ДПУ УСРР Ю. Бржезовський доповідав секретареві вінницького міськкому КП(б)У про політико-економічну ситуацію у Вінницькому районі²⁵.

Наприкінці 1920-х рр. загальні щотижневі та місячні інформації втратили свою актуальність. На думку дослідників, вище політичне керівництво СРСР уже повністю контролювало всі сторони політичного, економічного, культурного та повсякденного життя радянської України. Відтак інформаційна діяльність

²³ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 110, арк. 218.

²⁴ Там само, арк. 277–278.

²⁵ Там само, ф. П-87, оп. 1, спр. 93, арк. 10–16.

органів держбезпеки спрямовувалася на виявлення «осередків опору» сталінській політиці²⁶.

У фонді подільських окружкомів та Вінницького обкому КП(б)У збереглися інформаційно-аналітичні тематичні доповідні записки окружних відділів та Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР про «антирадянські прояви» під час суцільної колективізації та голоду. Частина цих документів мала лише інформативний характер: кількість виселених «куркулів», створених колгоспів, окремі «антирадянські прояви» (висловлювання, «волинки», листівки, «жіночі бунти» тощо), статистичні дані про померлих від голоду по окремих населених пунктах²⁷.

Водночас секретарі місцевих партійних комітетів отримували тематичні інформаційно-аналітичні доповідні записки про масові повстанські настрої населення області. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький детально описав секретареві Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву картину масового спротиву подільських селян «соціалістичній перебудові села». За його оперативною інформацією, практично в кожному районі області діяли «повстанські організації», «групи», до складу яких входили «розкуркулені», «колишні петлюрівці», середняки-твердоздавці, «ображені активісти», учні, окремі представники інтелігенції. В. Лєвоцький наголошував на проведенні «масової операції для припинення подальшого росту повстанства». Окрім ознайомлення із ситуацією, він просив секретаря обкому КП(б)У М. Алексєєва про координацію партійно-радянських органів під час проведення масової чекістської операції:

«Своєчасне та правильне використання районними радянськими й партійними організаціями масової операції – реальна постановка масово-роз'яснювальної роботи, рішуча боротьба з викривленнями, а також боротьба за вплив маси, особли-

²⁶ Див. докл.: *Подкур Р.* Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // *Регіональна історія України: Зб. наук. праць.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

²⁷ Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр. – С. 169–460.

во на соціально-близькі нам групи, що виходять із-під нашого впливу через викривлення – зможуть забезпечити нормальний хід майбутніх господарсько-політичних кампаній»²⁸.

Важливим, але далеко не однозначним джерелом з історії подільського селянства досліджуваного періоду стали архівно-кримінальні справи. *По-перше*, дослідники переконливо довели їх масштабні фальсифікації впродовж 1920–1930-х рр. *По-друге*, правову оцінку переважній більшості справ дав закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., згідно з яким було реабілітовано безпідставно репресованих під час радянського періоду громадян. Списки реабілітованих подільських селян оприлюднюються, згідно з державною програмою науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», в обласних томах, присвячених Вінницькій і Хмельницькій областям. Саме ця програма надала унікальну можливість провести деякі статистичні дослідження про кількість репресованих селян Поділля в певні періоди, простежити динаміку арештів у відповідності з ініціативами політичного керівництва СРСР щодо проведення «соціалістичної реконструкції сільського господарства», визначити типові звинувачення тощо.

Водночас матеріали архівно-кримінальних справ дають можливість визначити алгоритм та критерії, на підставі яких підбиралися кандидатури для арешту. Так, О. Лисенко, аналізуючи довідки сільських рад і правлінь колгоспів про майновий стан, політичну лояльність до «радянської влади», зробила висновок, що для сільських керівників та активістів подібні довідки були гарним приводом позбутися «соціально-небезпечних елементів», різних категорій «колишніх», які розмовами чи діями (насильницькими, ненасильницькими) спонукали селян оцінювати дії як керівництва СРСР так і радянської України, місцевого партійно-державного апарату. Здебільшого небажання селян брати участь у черговій політико-економічній чи агі-

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29–48; Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр. – С. 240.

таційній кампанії «списувалося» на діяльність «політично неблагонадійних» односельців. З іншого боку, активісти намагалися уникнути покарання за невиконання «постанов партії та уряду»²⁹.

Аналізуючи архівно-кримінальні справи досліджуваного періоду, можна також визначити типи поведінки селян, сільського керівництва й активістів під час проведення політико-господарських кампаній, у кризових ситуаціях, як-от розкуркулення, суцільна колективізація, накладання експертного податку, голод, закриття та руйнування сільської церкви тощо.

Окремі аспекти повсякденної діяльності селян Поділля можна простежити за оперативними матеріалами органів ДПУ УСРР. Такі документи не часто ставали предметом джерелознавчого аналізу через їх засекреченість. Одними з перших джерелознавчий аналіз провели С. Білокінь³⁰, Р. Подкур та В. Ченцов³¹. Згідно з результатами їхніх досліджень, лівову частку інформації, уміщеної в інформаційно-аналітичних доповідних записках, було добуто за допомогою агентурної мережі. Численні цитування висловлювань селян щодо ставлення до колективізації, індустріалізації, податкової системи, робітників, найбільш вірогідно, було взято з агентурних повідомлень. Так, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР Д. Соколінський у доповідній записці секретареві міськкому КП(б)У Левінзону від 1 березня 1933 р. про висловлювання делегатів першого Вінницького обласного з'їзду колгоспників акцентував увагу на реакції формально політично лояльних селян під час ознайомлення з містом. Колгоспники в розмовах наголошували на

²⁹ Лисенко О. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. – С. 51–52.

³⁰ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – С. 187–191.

³¹ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документи органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – С. 306–340.

«важкому становищі колгоспів через те, що все забирають для розвитку міст. Це шкодить розвитку сільського господарства і шкодить добробуту колгоспників».

Член чемеровецької делегації, бригадир колгоспу з с. Великі Яруги Римар заявив:

«У місті, звичайно, добре. У нас теж начебто добре, ми працювали та хлібом забезпечені, давали по три кілограми зерна на трудовень. Було б добре, якби нам не доводили додаткових планів, а то довели додаткові плани і все наше забезпечення пропало».

Член делегації Грицівського району підкреслив важкий стан колгоспників:

«У нас у колгоспі [...] хліба немає, посівного матеріалу всього половина, а посівну треба проводити, і треба говорити, що все добре. Наші колгоспники отримують на трудовень 700 грамів хліба, і зараз у них мобілізують посівний матеріал. Так, у нас дуже важке становище, і навіть невідомо, як ми вийдемо з посівної кампанії. У нас багато таких колгоспів, що мобілізують насіння й забирають у колгоспників останнє. Колгоспники хліба не мають і не буде, чим сіяти. Це тому, що з села все забирають. У цю хлібозаготівлю в нас забирали все просто без плану»³².

У фондах Вінницького та Могилів-Подільського окружкомів КП(б)У, Вінницького обкому КП(б)У збереглися окремі інформаційні повідомлення начальників місцевих відділів ДПУ–НКВС УСРР із зашифрованими агентурними джерелами. Так, у спецзведенні заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Я. Пана секретареві Вінницького міськкому КП(б)У Левінзону від 16 січня 1935 р. йшлося про реагування населення на організацію та роботу торговельної мережі з продажу хліба. Зокрема, секретний співробітник «Михайлов» повідомляв:

«Кухар ресторану “Громхарч” Пурлінський Йосип продовжував себе проявляти як ворог радвлади, у даному випадку проти широкої торгівлі хлібом: “При радвладі ніколи поряд-

ку не було. Ви бачите, у чергах люди через хліб один одного вбивають. Радянська влада постійно обманює народ. Ще пару днів хліб будуть продавати. Потім хлібні магазини зачиняться і народ буде голодувати”».

Інший секретний співробітник, «Жуков», доповідав про висловлювання громадянина Якова Свиридевича:

«До селян влада ставиться несправедливо, селянин – теж людина, і теж хоче їсти. Але куплений хліб у селян міліція чомусь відбирає. Знову встановили норму, і більше норми хліба не дістанеш»³³.

Інформація, зібрана агентурою і частково повідомлена секретарям райкомів, ставала основою доповідних записок місцевих комітетів КП(б)У. У них на основі агентурно-оперативних матеріалів подавалася детальна характеристика кожного населеного пункту району за наступними критеріями: рівень заможності селян, участь у повстанському русі та спротиві суцільній колективізації (опір, виселення «куркулів», «волинки», повстання), ставлення до політико-господарських кампаній, наявність і діяльність культурно-просвітницьких закладів³⁴.

Таким чином, документи Подільського губернського, районних, окружних та Вінницького обласного відділів ДПУ УСРР значно розширили дослідницькі уявлення у вивченні подільського селянства 1920–1930-х рр. Інформаційно-аналітичні доповідні записки місцевих апаратів органів держбезпеки вирізнялися інформативною насиченістю, високим рівнем достовірності через неодноразову перевірку реальності події чи явища. Водночас чекісти не прагнули прикрасити або замовчати політичні й економічні негаразди в конкретній адміністративно-територіальній одиниці. Доповідні записки 1920-х рр. акцентували увагу не лише на «антирадянських проявах», а на реальній політико-економічній ситуації в регіоні, зокрема й зловживаннях працівників партійно-радянського апарату. Наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. зі встановленням жорсткого

³³ Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 276, арк. 1–4.

³⁴ Там само, ф. П-39, оп. 1, спр. 136, арк. 1–10.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 187, арк. 69–73.

контролю над вертикаллю влади вище політичне керівництво СРСР було зацікавлене у виявленні та протидії «антирадянським і контрреволюційним проявам», що змінило акцент в інформаційній діяльності органів держбезпеки.

Використання архівно-кримінальних справ надає можливість провести статистичні дослідження та виявити типи поведінки різних соціальних груп подільського села в досліджуваний період. Шляхом аналізу агентурних матеріалів та формальних висловлювань колгоспників дослідники можуть виявити реальне ставлення до «сталінської реконструкції села».

Рубан В. Документи органів государственной безопасности как источник исследования подольского села 1920–1930-х гг.

В статье анализируются документы органов государственной безопасности как источник изучения крестьянской общности Подолья в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: Подолье, крестьянство, органы госбезопасности, архивно-уголовные дела.

Ruban V. Documents of state security as the source of investigation of Podillya's villeges in 1920–1930th

The article deals with documents of state security as the source of investigation of peasant community in Podillya in 1920–1930th.

Key words: Podillya, peasantry, state security, archival criminal case.

УДК: 930.1 + 329: (477) «1932/1933»

**Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Ніколя ВЕРТ,
Сергій КОКІН***

**Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР
про настрої й моделі поведінки
партійно-радянських працівників у республіці
(1932–1933 рр.)**

У статті аналізуються взаємовідносини між керівництвом СРСР та УСРР, настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці в період Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: Сталін, Молотов, Каганович, репресії, настрої, поведінка.

Упродовж останніх років триває інтенсивне дослідження голоду 1931–1933 рр. у СРСР та Голодомору в УСРР. Вийшли друком збірки документів, присвячені різним аспектам проблеми. Серед цих видань відзначимо фундаментальну працю Р. Пирого¹, публікацію матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України² та 7-й том видавничої серії, присвяченої Польщі та Україні у 1930–1940-х рр.³

* *Васильєв Валерій Юрійович* – кандидат історичних наук, завідувачий сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; *Верт Ніколя* – професор Інституту сучасної історії Національного центру наукових досліджень Франції; *Кокін Сергій Анатолійович* – кандидат історичних наук, заступник начальника Галузевого державного архіву Служби безпеки України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Я. Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.

² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.

³ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7: Голодомор в Україні. 1932–1933. – Варшава; К., 2008. – 1206 с.